

примусовому порядку виселені з міст (особливо великих) під час суцільної паспортизації міського населення у першій половині 1930-х років.

Висновки. Як видно з наведеного вище матеріалу, в умовах руйнації непу та ліквідації приватнопідприємницького сектора народного господарства, радянська держава використала класове чинне законодавство з метою позбавлення політичних прав колишніх приватних

підприємців. Позбавлення колишніх непманів (а також членів їх родин) виборчих прав радянсько-партійне керівництво перетворювало не лише на ефективний інструмент політичного тиску, але й застосовувало його як засіб соціально-політичної дискримінації колишніх підприємців, переслідуючи при цьому певні популістські цілі.

1. ЗУ УСРР. – 1921. - № 22.
2. Мінаєв С.В. Ради на Україні. Підсумки перевиборів Рад 1928-1929 рр. – Х., 1929.
3. Гонтар А.В. Городские советы Украины: история становления и развития (20-30-е годы). – К., Одесса, 1990.
4. СЗ СССР. – 1926. - № 66; 1930. - № 50.
5. Державний архів Харківської області (ДАХО).
6. ЗУ УСРР. – 1926. - № 79.
7. Державний архів Херсонської області (ДА Херсонської області).
8. ЗЗ УСРР. – 1932. - № 10.
9. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ).

РЕЗЮМЕ

ЛИШЕНИЕ ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ ПРАВ НЭПМАНОВ В УКРАИНЕ КАК СПОСОБ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДИСКРИМИНАЦИИ (1928-1932 гг.)

Щербина И. В. (Харьков)

В данной статье на основе анализа архивных источников и литературы предпринята попытка показать процесс лишения бывших представителей нэпманской буржуазии Украины избирательных прав и его негативное влияние на их дальнейшее положение в советском обществе.

Ключевые слова: нэпманская буржуазия, лишение избирательных прав, социально-политическая дискриминация.

SUMMARY

DISFRANCHISEMENT OF BOURGEOISIE IN TIMES OF NEW ECONOMIC POLICY IN UKRAINE AS A WAY OF SOCIOPOLITICAL DISCRIMINATION (1928-1932)

I. Shcherbyna (Kharkiv)

In given article on the basis of the analysis of archival sources and the literature attempt to show process of deprivation of the former representatives of bourgeoisie of Ukraine of suffrages and its negative influence on their further position in the Soviet society is undertaken.

Key words: nepmen bourgeoisie, disfranchisement, sociopolitical discrimination.

УДК 94 (438) “1944/1946”: 94 (477)

УМОВИ ТА ПЕРІОДИ РОЗСЕЛЕННЯ ДЕПОРТОВАНИХ ІЗ ЗАКЕРЗОННЯ УКРАЇНЦІВ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ В 1944–1946 рр.

Боднарчук Ю. Ю. (Тернопіль)

9 вересня 1944 р. уряди Польського комітету національного визволення (ПКНВ) та Української РСР підписали угоду про евакуацію українського населення з території Польщі й осіб польської і єврейської національностей із західних областей УРСР. Унаслідок реалізації цієї угоди значна кількість як польського, так і українського населення була переміщена, змінилося національне обличчя західноукраїнських

областей. Чи не найбільше це проявилось на Тернопільщині.

Із огляду на викладене завданням даного дослідження є демографічний аналіз процесу заселення українцями зі Закерзоння Тернопільської області та визначення основних і загальних закономірностей у даному історичному явищі. Об'єкт статті – депортоване із Закерзоння населення, яке розселялося на Тернопілля.

Предмет нашого дослідження періоди заселення переселенцями Тернопільщини причини та особливості цього процесу.

Розміщення українських переселенців із Закарпаття на території Тернопільської області відбувалося у кілька етапів. У межах кожного з них через суб'єктивно визначену кількість переселенців виникала низка об'єктивних причин, що створювали умови для збільшення плану розселення. Одна з вагомих причин – значна кількість польських родин, які мешкали в області й були змушені виїхати в Польщу згідно з міжурядовою Угодою від 9 вересня 1944 р.

Тернопільщина, як колишня прикордонна межа II Речі Посполитої, за висловом професора В. Кубійовича, була «просіяна польським елементом» [1; 18]. Це відбувалося з ініціативи і під натиском польської державної політики. Для ополячення «східних кресів» і асиміляції етнічно-українського населення польський уряд застосував аграрну реформу, започатковану в 1920-х рр. Вона була спрямована на створення нових господарств шляхом колонізації та збільшення карликових земельних наділів, розділивши великі маєтності серед польських колоністів. Так, лише протягом 1920–30-х рр. польські колоністи заселили у Бережанському повіті села Августівна, Ценів, Конюхи, Вербівчик, Каплинці, Криве, Кальне, Юзефівна, у Зборівському та Бучацькому повітах така доля спіткала Словятин, Мельницю, Трибухівці, Рібчиці, Помірці, Озеряни, Монастирська. У тому ж Тернопільському воєводстві осадники придбали земельні наділи в селах Гусятинського, Зборівського, Збарзького, Підгаєцького, Скалатського, Тернопільського та Чортківського повітів [2; 34]. У трьох воєводствах Східної Галичини було створено 756 осадницьких поселень, із них на Тернопільщині – 352 осадки, де функціонували 7626 господарств [2; 35]. На Кременеччині, яка після адміністративної реформи 1939–1940 рр. стала частиною Тернопільської області, під час проведення реформи осіло найбільше порівняно з іншими повітами Волинського воєводства колоністів – 695 господарств, серед яких 29 були суто польські військові колонії [2; 47].

Родючі землі Поділля ніби притягували польських колоністів. Тому саме на Тернопільщині відсоток поляків був значно вищим, аніж у цілому в Східній Галичині. І навіть високий рівень польської еміграції в 1926–1938 рр., коли з меж Тернопільщини виїхали 66,5 тис. осіб, не змінило загальної ситуації у краї, оскільки польська влада впродовж усього міжвоєнного періоду намагалася зміцнити там «польскість» [3; 20]. Зокрема, за даними перепису 1921 р. польська присутність у повіті становила 23,17%, з яких у селах мешкали 19,4% [4; 15]. Наступний перепис 1931 р. зафіксував збільшення поляків до 49% (789,2 тис. осіб), із яких 158,7 тис. осіб бу-

ли міськими жителями; їхня частка серед інших національностей становила 58,38%, сільських – 630,5 тис. осіб (47,46%) [5; арк. 45]. Тоді як у повітах, що утворили в 1939 р. Тернопільську область, без Бродівського, Кам'яно-Струмилівського, Радехівського, Золочівського, котрі відійшли до Львівської області, та волинських повітів Шумщини й Лановеччини, польське населення становило ще більший відсоток – 54,28%. З цієї кількості в містах та містечках мешкали 120,2 тис. осіб, їхня частка становила 60,1%, тоді як серед сільських мешканців лише 48,46% (460,2 тис. осіб) [5; арк. 50]. Таким чином, польські урядові кола за час існування II Речі Посполитої здійснювали політику ополячення східних прикордонних територій, витісняючи переважно з міст та містечок, а також і зі сільських населених пунктів Тернопільщини історично сформоване українське населення.

Після приєднання західноукраїнських територій до УРСР пріоритети у національному питанні змінилися: розпочалося масове виселення осіб польської національності. Від 1939 р. до 1941 р. зі західноукраїнських областей у радянський полон були відправлені 200 тис. польських офіцерів і солдатів, так звані політично підозрілі прошарки населення були заарештовані й ув'язнені в таборах НКВС, значну частину решти населення польської національності в примусовому порядку переселили у внутрішні області СРСР [6; арк. 55]. Найбільше арештів і переміщень зазнали польські жителі міст та містечок. Зокрема, за станом на 1941 р. в області залишилося 44% поляків, із яких 115,2 тис. осіб (43,9%) мешкали в містах і 582,6 тис. осіб (44,1%) – на селі [6; арк. 44–45].

Виселення поляків із західних областей радянським урядом припинилося після початку війни у 1941 р. Але в цей час розпочалося фізичне винищення жителів окупованих німецько-фашистськими військами областей. За період війни, Тернопільщина втратила загалом близько 35% від усього населення, тоді як поляки за станом на серпень 1944 р. залишилися з 34,6 тис. (31,1%) міських жителів та 291,8 тис. (29,8%) – сільських.

Незважаючи на значні втрати під час війни, радянські урядові кола бажали довести виселення поляків із західних областей до закінчення. Цьому сприяла підписана 9 вересня 1944 р. в місті Любліні угода між урядами Польського комітету національного визволення та Української РСР про евакуацію українців із Польщі, а осіб польської і єврейської національності, які перебували в польському громадянстві до 1939 р., зі західних областей УРСР.

Відповідно до міжурядової домовленості 19 вересня 1944 р. Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про евакуацію українського населення з території

Польщі та осіб польської і єврейської національностей з території західних областей Української РСР». У ній було передбачено створення необхідних виконавчих структур, визначено області прийому переселенців, а також намічені інші заходи, спрямовані на виконання Угоди. Наступною постановою сформував Головне представництво Уряду УРСР у Любліні на чолі з М. Підгорним та в Луцьку на чолі з О. Цоколем. У свою чергу, Тимчасовий уряд Польщі сформував Представництво Головного уповноваженого ПКНВ у Луцьку – на чолі з В. Вольським та в Любліні – під орудою З. Бандажем.

Закономірною ознакою початку переселення на Тернопільщині стало формування районного апарату Головного представника польського уряду з евакуацією відповідно до Статті 14 міжурядової угоди. До 20 листопада 1944 р. в області були створені три апарати у містах обласного підпорядкування – Чорткові, Кременці та Тернополі. До кінця місяця тут визначили загалом 66 533 польські родини (210201 осіб), які підлягали виселенню [7; 161]. Але вже до 1 жовтня 1945 р. були зареєстровані й одержали евакуаційні документи для виїзду в Польщу 76 177 родин (226 952 особи), що значно перевищило їхню кількість порівняно з іншими західними областями. Загалом із області під час евакуації виселили 227 305 поляків. Зокрема, у межах діяльності Кременецького евакуаційного представництва з урахування 8002 осіб виїхали – 6310, із Тернопільського представництва з 126 986 осіб – 116 318, Чортківського – 104 677 осіб [8, арк. 1–2; 9, арк. 15; 10, арк. 1–2].

Окрім поляків, виселенню до Польщі підлягали євреї, які за станом на 1939 р. перебували у польському громадянстві. Після геноциду євреїв під час Другої світової війни на Тернопіллі вони становили мізерну кількість, «розсіяну» в різних населених пунктах. Зокрема, у Чортківському евакуаційному представництві був зареєстрований 2051 єврей, із них виїхали в Польщу 1999 осіб, у Тернопільському представництві зареєстрували 1681 особу, з них виїхали 1435 осіб, на Кременеччині – 67 осіб [8, арк. 1–2; 9, арк. 15; 10, арк. 1–2]. Із огляду на незначну кількість єврейського населення, яке підлягало виселенню, у даній статті на їх виселенні увагу не акцентовано, а кількість згідно з даними Управління з евакуації автоматично прилучена до польського населення, яке виселяли.

Одночасно з початком виселення родин польської та єврейської національностей формувався механізм розселення українців, евакуйованих із Закарпаття. Рішенням РНК УРСР від 23 вересня 1944 р. № 1261 – створено управ-

ління при РНК УРСР у справах із евакуації та розселення польського й українського населення, а також обласні відділи при виконкомах обласних рад, до обов'язків яких належало практичне розміщення українців із Закарпаття і сприяння евакуації польських родин. У Тернопільському виконкомі відділ із евакуації очолив І. Жученко.

Уже в ході переселення, згідно з попередніми даними про кількість українських родин на Закарпатті, Управління з евакуації подало на розгляд перший план розселення українців із Закарпаття в УРСР. Так, на жовтень 1944 р. їх чисельність орієнтовно визначили як 240 тис. осіб, у середньому близько 60 тис. господарств [6; арк. 76–78]. Ця кількість була вдвічі меншою від насправді переселених українців на кінець евакуації. Але на основі саме цих даних сформували попередній план розселення. Зі згаданої кількості у західні області мали прибути для розселення 192 тис. осіб, або 80% українців Закарпаття, решта – 48 тис. осіб у порядку підселення до колгоспних господарств – у східні області [6; арк. 76–78]. Це порівняно послідовно відображало спроможність західних областей забезпечити переселенців житлом із фондів польських громадян, які виїжджали до Польщі, оскільки серед них лише Тернопільська область зареєструвала на виїзд 76 177 родин. Незважаючи на це, попередній план уряд не затвердив.

Станом на листопад 1944 р. було враховано значно більше українських родин на Закарпатті, вони становили 87 700 господарств (350 500 осіб) [5; арк. 145]. Згідно з цими даними, 15 грудня 1944 р. на розгляд в Управління з евакуації подали інший план, діаметрально протилежний за векторами розселення. У ньому пріоритетними виявилися східні та південні області радянської України. Так, у східному і південному регіонах мали розселити 267 640 осіб (87,5%), а в західному – лише 38 166 (12,5%). В Тернопільську область, де було найбільше серед решти західноукраїнських областей поляків, орієнтованих на виселення, а отже, й мали кращі можливості забезпечити належними житловими умовами переселенців, намічали привезти їх найменше – 1298 родин (5116 осіб) [13, арк. 5; 5, арк. 241]

З огляду на нестабільну політичну ситуацію в західних областях, а також, як було зазначено в проекті постанови РНК УРСР про створення Ради у справах надання допомоги західним областям УРСР, у зв'язку з тим, що «населення цих областей не пройшло тих етапів класової боротьби, які пройшли трудящі східних областей [13; арк. 6]», стає зрозумілим бажання уряду УРСР розселити депортованих у тому середовищі, яке порівняно зі західними областями протягом тривалого часу зазнавало деформаційного впливу радянської влади і було

вже підготовлене, щоби поглинути «національно свідомий елемент» із Закерзоння, надавши переселенцям форми і змісту, необхідної відповідно до пануючої ідеології. Крім того, колгоспна система потребувала додаткової робочої сили, втраченої під час війни, саме на її поповнення і був спрямований зазначений план.

Уже 1 листопада 1944 р. відправили перший потяг із евакуйованими зі села Стрільці Грубешувського повіту, що склався з 28-и вагонів, якими відправили 290 (78 родин). Потяг вирушив із станції Володимир-Волинський із призначенням на станцію Нова-Хортиця Запорізької області [14; арк. 5]. За станом на 2 листопада 1944 р. подали заяви на евакуацію більше 10 000 господарств, із яких було підготовлено і відправлено до 11 листопада 1944 р. у східні області України 985 господарств [14; арк. 81].

Формально закерзонцям надавали вибір для розташування серед 17 областей в УРСР, окрім 50 кілометрової прикордонної смуги, що пролягала вздовж Львівської, Волинської, Станіславської (Івано-Франківська) і Тернопільської областей [12; арк. 8]. На Тернопільщині забороненою для заселення переселенцями була територія, що обмежувалася лише районним центром Мельниця-Подільська та селом Ольхивець-Мельниця цього ж району [11; арк. 43–44].

Питання вибору області розселення, відповідно до змісту Угоди, було принциповим, оскільки у ній наголошено на добровільності при прийнятті рішення про переселення, а отже, й вільному виборі місця проживання. Але на практиці вже саме явище – укладання плану обмежувало добровільний вибір переселенців. Принципом «добровільності» під час переселення знехтували, як і при виселенні, коли застосовували відверту депортацію за допомогою військових загонів та зброї, так і при розселенні переселенців, коли до вересня 1945 р. згідно з планом перевозили у східні області, а з вересня – тільки у західні. У наступному це призвело до масових втеч із примусово обраних областей розселення.

Згідно з першим затвердженим планом переселенці зі Закерзоння в Тернопільській області мали розміститися у селах 13 районів. Частина з них (648 сімей, 2516 осіб) мала прибути кінним транспортом від станції прибуття вже у грудні 1944 р. – січні 1945 р. [12; арк. 7]. Таким чином, більшість родин закерзонців упродовж жовтня 1944 р. – березня 1945 р. були перевезені у східні області, тоді як на Тернопільщину до 1 березня 1945 р. прибули тільки 273 сім'ї (849 осіб), а до травня їхня кількість збільшилася на 5364 особи [15; арк. 15].

Непідготовленість урядів до дій, передбачених в Угоді, що вони підписали, виявилась у багаторазовому перегляді й уточненні кількості українських родин на Закерзонні, жит-

лово-побутових можливостей областей у прийомі та розміщенні переселенців, і, власне, терміни дії Угоди. Всі ці обставини потребували зміни плану розселення. Вже на кінець січня 1945 р. для урядів стало зрозумілим, що реалізувати Угоду в обумовлені у ній терміни було неможливим. Для Тернопільщини завершити виселення 250 тис. поляків до початку лютого, травня чи вересня 1945 р. було недосяжним завданням, оскільки на кінець грудня 1944 р. з меж області переселили тільки 96 осіб польської національності (36 родин) [16; 515]. Така тенденція спостерігалася як під час евакуації поляків із західних областей, так і переселенні українців із Закерзоння. Так, переселення закерзонського населення сповільнювалося внаслідок ряду причин, серед яких – нестабільна політична ситуація, небажання українців переселятися і підтримка їх в цьому загонами УПА, відсутність транспорту для перевезення евакуйованих та інші. Відтак, договірні Сторони неодноразово домовлялися про продовження термінів виконання Угоди: до 1 травня 1945 р., 1 вересня цього ж року, 1 березня 1946 р., жоден із яких не був остаточним. Перенесення термінів евакуації потребувало перегляду плану розселення на території Української РСР загалом і в Тернопільській області зокрема.

Проблем із розміщенням українського населення, яке прибувало на територію області, не спостерігалася, оскільки перші поїзди з переселенцями, згідно з початковим планом, скеровували у східні та південні області УРСР. У зв'язку з цим на Тернопіллі виникала загрозна демографічна ситуація. Виконавчий комітет Тернопільської облради повідомив Бюро з обліку і розподілу робочої сили при РНК УРСР щодо кількості населення області за станом на 1 червня 1945 р. Так, від кількості населення, яке залишилося після війни, відняли зареєстрованих громадян польської національності, які мали виїхати до Польщі, у кількості 240 122 особи і мобілізованих на підставі постанови про трудову мобілізацію – 16 868 осіб. Таким чином, станом на 1 червня 1945 р. населення зменшилося на 266 990 осіб, у т. ч. працездатне населення (жінок від 14 до 55 років, чоловіків від 14 до 65 років) – 155 898 осіб. Причому, станом на 15 травня з Польщі прибуло в область лише 1729 сімей українців (6213 осіб). Відтак, в області залишилося після виїзду польського населення 649 188 осіб [17; арк. 18 зворот]. Втрати внаслідок війни і незбалансованої політики евакуації осіб польської й єврейської національностей відповідно до Люблінської угоди завдали області збитків у народонаселенні близько 48% від довоєнної його кількості та спричинили значні втрати серед населення працездатного віку.

У Тернопільській області станом на 1 березня 1945 р. з числа населення польської

національності подали заяви в районні комісії по переселенню 116 тис. осіб, або 39 тис. сімей. Із Великобірківського, Залозецького, Золотополицького і Збарзького районів громадяни польської національності зголошувалися на виїзд селами. В той самий час від початку евакуації до 1 березня прибуло з Польщі в область 273 сім'ї, або 849 осіб українців, а до травня їхня кількість збільшилася лише на 5364 особи [15; арк. 15]. Як наслідок, села області залишалися незаселеними, житлові будинки набували непридатного для проживання стану, посівні площі ніхто не обробляв.

Ураховуючи складний демографічний стан області, обласний відділ, акумулювавши дані за районами про кількість вільних будівель, підготував звіт із обґрунтуванням зустрічної пропозиції Відділу з питань евакуації при РНК УРСР. У ньому голова облвиконкому Я. Ф. Артющенко подав клопотання до Голови РНК УРСР М. С. Хрущову про скерування в область 20–25 тис. українських родин евакуйованих із території Польщі.

Новий план розселення евакуйованих затвердили вже наприкінці травня, але за інерцією потік переселенців ішов на схід до вересня 1945 р. Основна маса депортованих українців до вересня перевозили переважно в Дніпропетровську (5509 сімей), Запорізьку (8568), Одеську (6820), Херсонську (4660) та інші області [23;164]. Наприклад, від жовтня 1944 р. до грудня 1945 р. з Білгорайського повіту в східні області прибуло 95% родин, а в західні – лише 5%, із них в Тернопільську область за весь період виселення – 153 особи [18; арк. 1–2]. Аналогічно відбувалося переселення у повітах, де евакуаційні представництва закінчили свою роботу наприкінці 1945 р., таких, як Холмський, Замостівський, Красноставський, Радзінський, Любартівський. Із них у Тернопільську область прибуло лише 308 осіб.

Заселення сходу переселенцями тривало доти, поки звітлія не розпочалася масова реміграція, здебільшого у зв'язку з неналежними житлово-побутовими умовами. Зміна обставин у східних областях і продовження терміну Угоди до вересня 1945 р. потребувало від уряду Української РСР перегляду і затвердження чергового плану розселення. Так, 23 травня 1945 р. на основі зареєстрованих на території Польщі 111 324 родин українців (435 268 осіб) [19; арк. 1] план розселення збільшили до 15 тис. сімей. Причому фактичну можливість області на 1 вересня 1945 р. визначили додатково до плану ще на 15 998 сімей.

Потреба у населенні, що висловив Тернопільський облвиконком, була досить вчасною для виправлення ситуації у південних та східних областях. Через несприятливі житлово-побутові та кліматичні умови почалася масова

міграція у зворотному напрямку. Втікаючи зі східних областей, закерзонці прагнули оселитись якщо не на території Польщі, де мешкали раніше, то хоча б у західних областях, які за кліматом, способом ведення господарства і менталітетом населення були наближеними до їхніх на попередньому місці розселення. Перші зворотні мігранти прибули на територію області вже в лютому 1945 р., і відтоді їх потік невпинно збільшувався, набуваючи масовості та стихійності. Внаслідок цього в Управлінні з евакуації при РНК УРСР була створена урядова комісія, яка зробила низку висновків про основні недоліки у прийомі, розміщенні та побутовому забезпеченні українців, евакуйованих із території Польщі в східні області України. Здебільшого вони зводилися до неналежного господарсько-побутового забезпечення, ненадання робочих місць. А переселенці мотивували свій переїзд господарською невлаштованістю й важкими матеріальними умовами, несприятливим для них кліматом і частими хворобами на цьому ґрунті, розділенням родин під час переселення невідповідно до евакуаційних документів, а також через бажання вести індивідуальне господарство.

Від початку переселення до 20 серпня 1945 р. від українців Закерзоння, розселених у східних областях УРСР, в Управління з евакуації при РНК УРСР надійшло 295 заяв від 2905 родин про їхнє бажання переселитись у західні області УРСР, Білоруську РСР і назад до Польщі. Так, у західні області прагнули потрапити 2488 родин, у Білоруську РСР – 79, повернутися в Польщу – 338.

Враховуючи значну кількість вільних місць у західних областях УРСР й наполегливі клопотання переселенців про повернення в Польщу, Управління з евакуації подало пропозицію про переїзд окремих родин переселених українців зі східних у західні області УРСР понад затверджений план. Це клопотання задовольнили у постанові РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 15 вересня 1945 р. Відповідно до неї додаткове розселення у західних областях УРСР дозволили 15 446 родинам українців, евакуйованих із території Польщі та попередньо розселених на сході УРСР. Зокрема, це право отримали такі категорії переселенців:

- хворі, які потребували зміни кліматичних умов;
- сім'ї, розділені під час евакуації;
- сім'ї, завезені не за призначенням відповідно до евакуаційних документів;
- ті, які побутово не були влаштовані й бажали вести індивідуальне господарство [20; арк.5].

З огляду на хаотичне масове переселення депортованих із місць розселення у східних та південних областях виникла нагальна потре-

ба внесення коректив у план розселення. Запропонували, зокрема, збільшити план в західних областях УРСР ще до 55 тис. родин, за рахунок зменшення запланованої кількості для східного та південного регіонів [21; арк. 5–6]. У вересні 1945 р. термін виконання Угоди перенесли на березень 1946 р. Область зголосилася про можливість прийняти понад план ще 6 тис. осіб, відповідно до кількості вільних житлових приміщень. План розселення збільшили до 21 тис. родин.

Від вересня 1945 р. пожвавилася заселення Тернопільщини із заходу українцями Закарзоння. Тоді ж припинилося перевезення українських переселенців у східні та південні області. Відтак, згідно зі звітом Головного управління у справах евакуації, на території Польщі станом на вересень 1945 р. подали заяви 68 897 сімей (267 811 осіб), із них евакуювали 61 865 (237 872), що становить 54,5% від усіх врахованих на той час осіб, решта (близько 45%) мала розміститись у західних областях УРСР [22; арк. 1]. Поряд із тим, до вересня 1945 р. в область, при визначеній відповідно до плану потребі у 15 тис. сімей, прибули лише 5071 (15 230 осіб), а від вересня до жовтня їх збільшилося на 95% [22; арк. 1]. Загалом, від жовтня 1944 р. до грудня 1945 р. в область прибули 14 173 родини депортованих українців – щомісячно в середньому 450 родин.

Під час зими переселення закарзонців майже припинилося. Здебільшого волості, де ще залишалися компактно проживаючі українські мешканці, перебували під охороною загонів УПА, котрі перешкоджали їхньому виселенню. Питання виселення українців і встановлення польської влади на закарзонських теренах залишалися не вирішеними і взаємозалежними питаннями. Розв'язання цих проблем потребувало додаткового часу та нових методів. Методи, до яких вдалася польська влада, стосовно українського населення, мали характер тотального виселення, депортації зі застосуванням до цивільного населення сили військових підрозділів. За допомогою польських регулярних військ під приводом боротьби з бандитизмом із березня почали масову депортацію українців, яка тривала до липня 1946 р.

Відтак, чергове відтягування термінів евакуації і затвердження нового плану відбулось у березні 1946 р. План для Тернопільщини був збільшений удвічі і становив 40 тис. сімей, що було більше, ніж у будь-якій із областей УРСР. За цей період в область із Польщі прибуло 22 037 родин (95 777 осіб). Таким чином, основна маса ще недепортованого закарзонського люду протягом останнього періоду евакуації прибула в Тернопільську область.

Остання чверть переселення характерна інтенсивним прибуттям українців в область.

Якщо від жовтня 1944 р. до грудня 1945 р. депортованих прибувало щомісячно в середньому 450 сімей, то вже зі січня до травня 1946 р. – 3800. Рекордною, щодо цього виявилася друга половина травня, коли з 15 до 31 травня приїхали 7877 родин [23; арк. 18]. У період так званої боротьби з бандитизмом на території Надсяння, Холмщини, Лемківщини з цих повітів прибула найбільша кількість переселенців. Зокрема, значне число переселенців прибуло в область із Надсяння: з Любачівського повіту – 23 495 осіб, Перемиського – 36 259, Ярославського – 17 623. У травні польські регулярні війська заволоділи останнім районом активного опору українців переселенню – Ліським повітом, із якого на Тернопільщину прибули 19 318 осіб. Останні вагони приїхали з Грубешівського повіту, звідкіля загалом переселилися 23 743 особи.

Великий вплив переселенців створив ситуацію, коли місцева влада виявилася нездатною надати допомогу в розселенні. Закарзонці вивантажувалися на станціях прибуття, заповнювали залізничні станції і прилеглі території, на яких залишалися тижнями, доки голови родин відчайдушно шукали житло у вже переповнених такими ж переселенцями навколишніх селах [23; арк. 34]. 6 травня на станції Зборів вже 8 днів тулилися 75 сімей, призначених розселитись у Заложцівському районі, але з тих чи інших причин голови сілрад не поспішали їх розміщати, а на підході було ще 4 потяги з переселенцями [23; арк. 23]. Аналогічна ситуація виникла на станції Збараж, де переселенців через відсутність житла Вишневецький райвиконком відмовлявся приймати. Депортовані, очікуючи на переповнених речами та худобою станціях, створювали загрозу безпеки руху поїздів, були випадки смерті й каліцтва людей [23; арк. 105]. На навколишніх територіях створились антисанітарні умови [23; арк. 105]. Як наслідок прибулі українці масово хворіли, у т. ч. на дизентерію. У зв'язку з ситуацією яка виникла на залізничних станціях, облвиконком надіслав 4 червня 1946 р. головам райвиконкомів 16 районів області розпорядження, яким зобов'язав їх у найкоротший термін розселити сім'ї переселенців, які зібралися на залізничних станціях [23; арк. 35].

Заселення області закарзонцями закінчилось, як і розпочалося, на вимогу місцевої влади, коли область під час найбільшого напливу переселенців виявила безпорадність перед наполовину меншою їх кількістю порівняно з числом польських родин, які вибули в Польщу. Тернопільщина на кінець травня вже повністю вичерпала житлові ресурси. Причому, на 31 травня 1946 р. за кількістю неосвоєного земельного фонду переселенців можна було посилати тільки Бучацький, Золотниківський, Золотопотіцький, Заложцівський та Козловський райони,

але й тут уже не було вільних будинків [23; арк. 35].

В Управління у справах евакуації 1-го червня 1946 р. відправили термінову телеграму за підписом голови виконкому облради Гришка, в якій він просив припинити подачу поїздів із переселенцями в Тернопільську область, оскільки розміщення їх через відсутність житлового фонду неможливе [23; арк. 37]. Але потяги з депортованими продовжували прибувати, про що Управління з евакуації в черговий раз повідомили 5 червня.

У свою чергу на повторну телеграму Управління відреагувало розпорядженням про припинення подачі вагонів із переселенцями в Тернопільську область, надіславши повідомлення у місто Люблін Уповноваженому представникові Українського радянського уряду, районному представникові в Грубешівському повіті, звідкіля йшли потяги, і начальникові Львівської залізниці [23; арк. 36]. Десять вагонів із переселенцями, які від 1 червня стояли на станціях області в Копичинцях, Березовиці, Потуторах, ще не розвантажені, були переадресовані в Станіславську область [23; арк. 38].

Таким чином, розселення українських переселенців на території області пройшло ряд етапів, під час яких об'єктивні причини розселення закерзонців у західних областях, зокрема в Тернопільській області, перемогли над суб'єктивізмом уряду в баченні переселенців як робочої сили для колгоспної системи східних та південних регіонів УРСР. Матеріальною підставою для розселення переселенців став житловий

фонд, що залишився після виселення значної кількості родин, члени яких були поляками. Поетапне збільшення плану розселення певною мірою компенсувало значні втрати у народонаселенні області внаслідок війни та виселення осіб польської і єврейської національностей.

Об'єктивні причини, що виникли під час реалізації Люблінської угоди, поділили розселення закерзонців на Тернопільщині на чотири періоди. Перший тривав від жовтня 1944 р. до травня 1945 р.; в область прибули 1729 родин (6213 осіб). Другий період охопив травень–вересень 1945 р., коли населення області збільшилося на 3342 родини (15 230 осіб) переселенців. Припинення перевезення закерзонців у східні та південні області УРСР розпочало третій період, що тривав від вересня 1945 р. до березня 1946 р.; під час нього в область прибуло понад 11 839 родин. Завершальний четвертий період відзначився інтенсивністю і численністю щодо прибуття переселенців; він тривав від квітня до червня 1946 р. Причому, за два місяці прибули 18 311 родин, які загалом в області становили 158 494 особи. В межах кожного з періодів формувались об'єктивні причини для збільшення числа переселенців на Тернопіллі. Основними були – велика кількість житлового фонду і масова міграція переселенців зі сходу та півдня УРСР. Заперечений урядом УРСР як ідеологічно невинуватий запропонований Управлінням з евакуації попередній план розселення, що об'єктивно відображав можливість розселення, у кінцевому результаті був поетапно впроваджений.

1. Кубійович В. Географія українських і суміжних земель. – К, 2005. – Т. 1. : Загальна географія – 528 с.
2. Смолей В. В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939). – Тернопіль, 2003. – 111 с.
3. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О. Б. Бернштейн, Н. А. Зінкевич та ін.; За ред. В. І. Наулка. – К., 2001. – 424 с.
4. Барна І. Етнічний склад населення Тернопільської області на початку ХХ ст. // Наукові записки. Серія: Географія. – Тернопіль, 2003. – № 2. – С. 12–20.
5. Матеріали про організацію і роботу Переселенського управління при РНК СРСР, копія угоди між Урядом УРСР і ПКНВ про евакуацію українського населення з території Польщі і осіб польської і єврейської національності з західних областей УРСР (м. Люблін, 9 вересня 1944 р.), постанови Уряду УРСР, довідки, доповідні записки, плани-заявки, листи тощо (1939 р.) // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 1420. – Арк. 45, 50, 145, 241.
6. Лист на імя Сталіна, доповідні записки, довідки і листування по питанню евакуації українців із Польщі і польських громадян з території УРСР в Польщу // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 790. – Арк. 54–61, 76–78, 167–170.
7. Сергійчук В. Депортація українців з Польщі. – К., 1999. – С. 161.
8. Заключний звіт Районного представника по Тернопільському району за 1944–1946 рр. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі ЦДАВОВУ). – Ф. 4959. – Оп. 2. – Спр. 51. – Арк. 1–2.
9. Заключний звіт Районного представника по Чортківському району за 1944–1946 рр. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 2. – Спр. 55. – Арк. 15.
10. Заключний звіт Районного представника по Кременецькому району за 1944–1946 рр. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 2. – Спр. 40. – Арк. 1–2.

11. Доповідні записки районного уповноваженого по Горлицькому району про хід евакуації українського населення за 1945–1946 рр. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 43–44.
12. Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО). – Ф. р-1833. – Оп. 5. – Спр. 5. – Арк. 5, 7, 8.
13. Проект постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У про створення при РНК УРСР Ради допомоги західним областям УРСР // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 791. – Арк. 2–8.
14. Заключительный отчет Главного уполномоченного правительства УССР по эвакуации украинского населения с территории Польши о выполнении соглашения от 9.09.1944 г. между правительством УССР и польским Комитетом национального освобождения об эвакуации украинского населения с территории Польши // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4356. – Арк. 5, 81–86.
15. Переписка обкома КП(б)У с Советом Министров Украинской ССР о восстановлении народно-го хозяйства области, о ходе репатриации украинского населения из Польши. – (05. 01 – 01.10.1945 г.) // ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 316. – Арк. 15.
16. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни: Документи з українських архівів і польські публікації. – К., 2003. – 576 с.
17. Накази Комітету з обліку робочої сили при РНК УРСР за 1945 р. // ДАТО. – Ф. р-1833. – Оп. 5. – Спр. 22. – Арк. 18 зворот.
18. Пояснювальні записки до заключних звітів районних уповноважених за 1944–1946 рр. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 1–2.
19. Відомості про переселення поляків у Польщу та про наділ землі і будинків українським переселенцям, які прибули з Польщі // ДАТО. – Ф. 2129. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 1.
20. Справки, сводки районных представителей, адресованные Главному представителю о количестве польских граждан, подлежащих эвакуации за 1944–1946 гг. // ЦДАВОВУ. – Ф. 288. – Оп. 9. – Спр. 5. – Арк. 5.
21. Справки управления о состоянии работы по приёму и хозяйственному устройству украинского населения, эвакуированного с территории Польши, в областях УССР на 1 декабря 1944 г. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 5–6.
22. Відомості про переселення поляків у Польщу та про наділ землі і будинків українським переселенцям, які прибули з Польщі // ДАТО. – Ф. 2129. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 1.
23. Справки, докладные записки обкома КП(б)У и облисполкома о выполнении постановления ЦК КП(б)У и Совета Министров УССР «О хозяйственно-бытовом устройстве украинского населения, прибывшего из Польши» // ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 711. – Арк. 18, 23, 34, 35, 36, 37, 105.

РЕЗЮМЕ

УСЛОВИЯ И ПЕРИОДЫ РАССЕЛЕНИЯ ДЕПОРТИРОВАННЫХ С ЗАКЕРЗОНЬЯ УКРАИНЦЕВ НА ТЕРНОПОЛЬЩЕНУ В 1944 – 1946 гг.

Боднарчук Ю. Ю. (Тернополь)

В статье рассмотрены периоды заселения переселенцами с Польши Тернопольской области. Проведён анализ демографического состояния польского населения, как составляющий элемент для увеличения количества депортированного населения в обусловленный период.

Ключевые слова: периоды заселения, депортированные украинцы «Закерзонья», возвратные мигранты, Тернопольщина, Люблинское соглашение об эвакуации.

SUMMARY

CONDITIONS AND PERIODS OF RESETTLEMENT DEPOTED FROM UKRAINIAN ZAKERZONNI STARTED AT THE 1944-1946

Y. Bodnarchuk (Ternopil)

The article considered period settling immigrants from Poland, Ternopil region. Analyzed the demographic situation of the Polish population as one of the reasons for the increase in the number of deportees in the defined time period.

Key words: settlement periods, Ukrainian deportees "Zakerzonni, return migrants, Ternopil, Lublin agreement to evacuate.